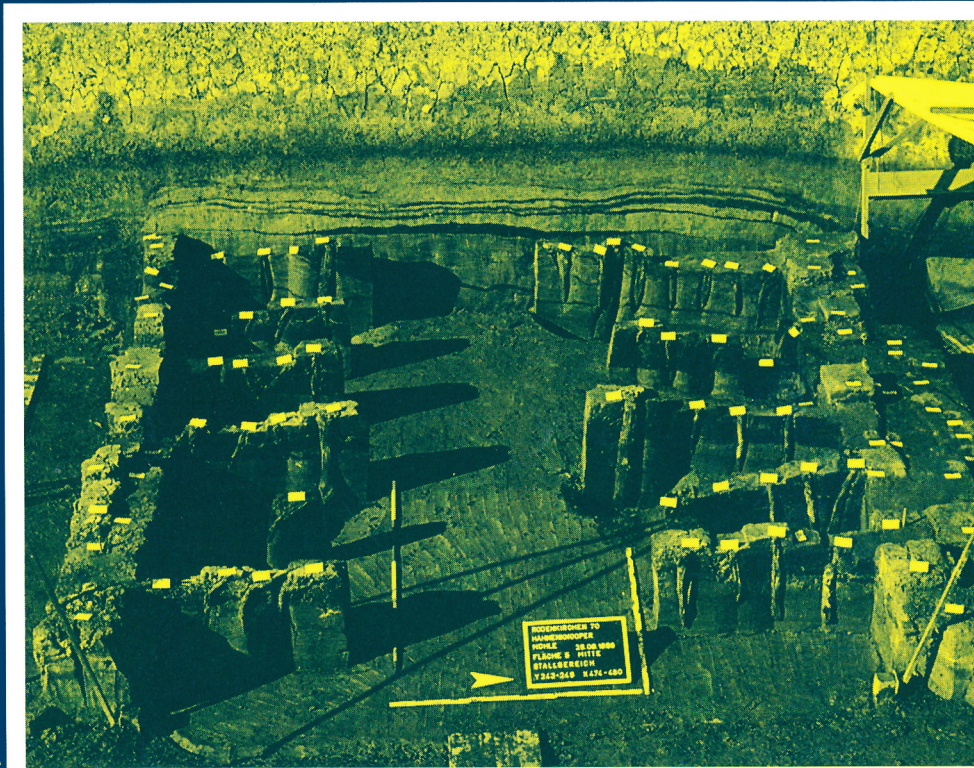

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2000

12

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2001, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: huis uit de late bronstijd opgegraven te Rodenkirchen aan de Weser (pp. 77-79)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1498-3

PALEO-AKTUEEL

12

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

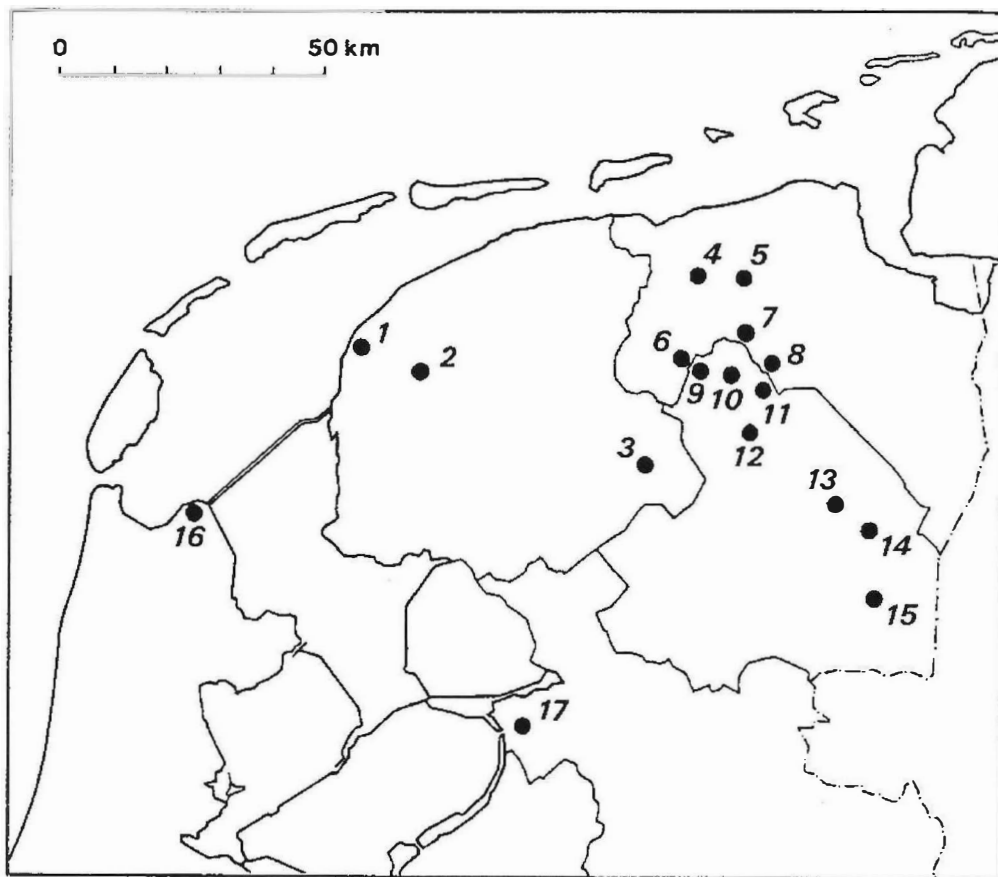
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2001

In deze aflevering: België, Duitsland, Italië, Griekenland, Turkije, en Rusland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Wijnaldum; 2. Winsum (Fr.); 3. Tjongerdal; 4. Englum; 5. Wetsingermaar; 6. Leek; 7. Groningen; 8. Haren; 9. Nietap; 10. Peize; 11. Yde; 12. Zeijen; 13. Borger; 14. Exloo; 15. Emmen; 16. Wieringen; 17. Kampen.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT De verwarrende complexiteit van de <i>Federmesser</i> -traditie; notities naar aanleiding van een monumentaal boekwerk	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurmakers uit het laat-Paleolithicum <i>revisited</i>	15
L. JOHANSEN, M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & J.R. VELDHUIS Een mogelijke ‘vuurmaker’ uit Leek (Gr.)	20
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een stenenkring en een zwarte plek: het ‘Cheddarien’ van Zeijen (Dr.)	24
W. PRUMMEL Dierenvondsten uit het dal van de Tjonger tussen Donkerbroek, Oosterwolde en Makkinga (Fr.)	30
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & Ç. ATAKUMAN-EISSENSTAT Palynologisch onderzoek in de Maraş-Antep regio, Zuid-Turkije	36
H. WOLDRING Hydrologie van de pingo ‘Vagevuur’ (Nietap, Dr.) in het laat-Glaciaal en vroeg-Holoceen	41
P.A.J. ATTEMA, T. DE HAAS, J. HUIS IN 'T VELD, P.M. VAN LEUSEN & M. ROOKE SIBA2000, voorbereidend landschapsonderzoek in de Sibaritide	47
H. FEIKEN, M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS ‘Wetsingermaar’. Een neolithische vindplaats in de gemeente Winsum (Gr.)	54
A. KLOOSTERMAN Zoeken naar TRB-boeren in de marke van Yde (Dr.)	60
A. UFKES Een bijzonder graf uit de Enkelgrafcultuur uit Leek (Gr.)	68
A. UFKES Midden-bronstijdaardewerk uit Emmen (Dr.)	73
J.M. GRIMM Botmateriaal van een bronstijdvindplaats aan de Weser bij Rodenkirchen	77
J.N. LANTING, W. PRUMMEL & A.G.F.M. CUIJPERS Eindelijk de hond in de pot gevonden (Dr.)	80

P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & B.M.J. MATER	
Veldwerk op het strand tussen Nettuno en Torre Astura (Midden-Italië)	85
P. FIJMA	
Een survey in de vlakke van Soúrpi	89
F. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek van de ‘Westerhaven’ te Groningen (Gr.)	95
M.C. GALESTIN	
Sigillata-stempel uit Winsum (Fr.)	99
H.A. GROENENDIJK	
Een depotvondst uit de Romeinse tijd in de Appèlbergen, gem. Haren (Gr.)	104
A. NIEUWHOF	
Een wierde in Humsterland – de opgraving Englum (Gr.)	108
C. TULP	
Een zwaardriembeugel uit Englum (Gr.)	114
V.S. OLSEN	
Wodan in Wijnaldum: de dubbelzinnige, iconologische boodschappen van de beugelschijffibula van Wijnaldum-Tjitsma (Fr.)	116
H.R. REINDERS	
Acker Stratingh en Westerhoff. Pioniers van het wierdenonderzoek in Groningen	122
J. BESTEMAN	
Een tweede Scandinavische zilverschat van Westerklijf, gem. Wieringen (N.H.)	129
A. JAGER	
Een blik op middeleeuws Kampen (Ov.)	135
L. HACQUEBORD	
Archeologische verkenningen in de monding van de Noordelijke Dvina in het noorden van Rusland	139
M.J.M. DE WIT	
Een aanvullend archeologisch onderzoek naar het Huis te Peize, gemeente Noordenveld (Dr.)	144
P.B. KOOI	
Don Quichotte in Exloo (Dr.)	148

VOORWOORD

Dank zij 'Malta' bestaat een groeiende aandacht voor de archeologie in al zijn facetten. De laatste jaren heeft dit tot gevolg gehad dat veel schoolverlaters interesse tonen voor een studie archeologie, ook voor een opleiding aan de Rijksuniversiteit Groningen. Traditiegetrouw participeren studenten archeologie in het onderzoek van hun instituut. Het is dan ook verheugend dat een aantal studenten en pas-afgestudeerden in het twaalfde nummer van *Paleo-aktueel* een bijdrage heeft geschreven.

Alom is een groeiende activiteit te bespeuren op het gebied van verkenningen en opgravingen. De resultaten daarvan vinden hun neerslag in vele rapporten van RAAP, ADC en ARC. Al vaak is de vraag gesteld hoe de vergaarde kennis kan worden verspreid onder vakgenoten – om nog maar niet te spreken van een brede laag van de samenleving – en hoe deze kennis een bijdrage kan leveren aan of een aanpassing betekenen van ons beeld van het verleden. Naar mijn mening speelt *Paleo-aktueel* hierbij zeker, zo men wil een bescheiden rol. Enkele bijdragen over het onderzoek van het ARC in Noord-Nederland zijn in deze bundel opgenomen, maar meer mag ook.

Archeologische tijdschriften zijn in Nederland dun gezaaid: *Helinium* is weg, *Scarabee* erbij; *Westerheem* kent een lange traditie bij de leden van de AWN en daarbuiten en *Archeological Dialogues* richt zich op een specifieke lezersgroep. Voor doorwrochte studies kan een auteur terecht bij een reeks van één van de universitaire instituten, maar kortere artikelen zijn niet altijd gemakkelijk te plaatsen. De redactie heeft in dit nummer enige artikelen geplaatst van auteurs buiten de Groningse kring en over een onderwerp in de marge van de noordelijke regio.

Uiteraard zou het een goede zaak zijn dat bijvoorbeeld vanuit de onderzoekschool ARCHON het initiatief voor een nieuw landelijk tijdschrift komt, zoals één van de redacteuren van *Paleo-aktueel* wel eens met klem heeft bepleit, maar pogingen hiertoe hadden tot nu toe geen succes. Formule, doelgroep, verspreiding, financiën? Is Nederland en het aantal archeologen te klein?

Voorlopig had de redactie van *Paleo-aktueel* de handen vol aan de 28 bijdragen in dit nummer, dat hopelijk zijn verspreiding zal vinden onder een groeiende groep lezers.

Reinder Reinders

ARCHEOLOGISCHE VERKENNINGEN IN DE MONDING VAN DE NOORDELIJKE DVINA IN HET NOORDEN VAN RUSLAND

Louwrens Hacquebord

De vondst van 1906 zilveren muntstukken en andere zilveren voorwerpen in de herfst van 1989, die dateren uit het eind van de 11e en het begin van de 12e eeuw, laat zien dat Russisch-Nederlandse handelscontacten mogelijk al sinds de Hanzeatische periode plaatsvonden. Hoewel dit nog niet eerder is vastgesteld, blijken 216 van de 1797 Duitse munten in deze verzameling van Nederlandse oorsprong (Nosov et al., 1992). Deze munten zijn namelijk gemunt in de Hanzesteden Groningen, Utrecht en Deventer. Dit wil niet zeggen dat er directe handelscontacten bestonden tussen de betreffende Hanzesteden in de Nederlanden en Noord-Rusland, maar het wijst wel op vroege handelscontacten tussen Nederlandse Hanzesteden en Baltische landen. Hoewel de handel tussen deze Nederlandse steden en de Baltische landen nog eeuwen doorging, duurde het tot 1578 voordat de eerste Nederlandse schepen daadwerkelijk in de monding van de Noordelijke Dvina in Noord-Rusland verschenen.

Historische context

In het jaar 1578 zeilde de Antwerpse koopman Jan van de Walle met vier schepen, waarschijnlijk drie handelsschepen en één oorlogsschip, de monding van Pudozhemskii of 't *Oude diep* van de Noordelijke Dvina op.

Volgens de geschreven bronnen ankerden ze op een plaats die ongeveer vijftien kilometer ten oosten van het St. Nicolaasklooster lag en bouwden daar een handelspost (Veluwenkamp, 2000). Het moet de eerste keer zijn geweest dat Europese schepen daadwerkelijk in de Pudozhemskii hun anker lieten vallen. Deze rivier was erg gevaarlijk vanwege alle zandbanken en ondieptes en werd daarom gemeden. De Engelse kooplieden, die al enige tientallen jaren in deze buurt waren, dachten

er niet aan de Pudozhemskii met hun zeeschepen op te zeilen. Zij hadden een handelspost van enkele huizen gebouwd op een eiland ten zuiden van de Pudozhemskii tegenover het St. Nicolaasklooster dat tegenwoordig midden in Severodvinsk ligt. Ze noemden het Rose-eiland en tegenwoordig heet het Jagry-eiland. Vanaf hun handelspost voeren ze met Russische boten (*lodija's*) naar Cholmogory waar ze toestemming hadden gekregen om te handelen met Russische kooplieden.

Nog in hetzelfde jaar lukte het Jan van de Walle eveneens toestemming van Tsaar Iwan IV te krijgen om naar de steden van Kola en Cholmogory te reizen en daar te handelen. Er wordt geschreven dat hij een huis en een aantal pakhuizen bij de Nederlandse ankerplaats in de monding van de Pudozhemskii liet bouwen.

De volgende jaren zeilden er, ondanks de tegenwerking van de Deense koning Christiaan IV, meer Nederlandse schepen naar de Noordelijke Dvina. Christiaan IV zag de nieuwe handelsroute als een bedreiging van de Baltische route en dus de Sonttol, en stuurde oorlogsschepen naar de Witte Zee om buitenlandse handelsschepen te onderscheppen. In 1582 werden op deze manier vijf Nederlandse handelsschepen aangehouden.

Achternagezeten door de Denen zeilde een Nederlandse schipper verder de rivier op en ontdekte nabij een klooster dat gewijd was aan de aartsengel Michael een veel betere ankerplaats. Gedwongen door de Deense vijandigheden verplaatsten de Nederlanders in 1584 hun handelspost naar dit klooster, hetgeen betekent dat de Nederlandse handelspost in de Pudozhemskii van 1578 tot 1583 in gebruik was.

Het vooronderzoek

Hoewel geschreven bronnen ons vertellen dat de

Nederlanders een handelspost in de Pudozhemskii hadden, was de exacte locatie niet op basis van geschreven historische informatie vast te stellen. Er werd daarom besloten een historisch-cartografisch onderzoek te doen. In de lente van 2000 hebben twee studenten van het Arctisch Centrum in Nederlandse archieven gezocht naar historische kaarten van de Witte Zee en omgeving. Ze hebben 66 historische kaarten van de rivier Dvina gevonden uit de periode 1592 tot 1728 en op geen van die kaarten stond een Nederlandse handelspost aangegeven. De kaarten verschilden soms erg in detail en exactheid, maar veel kaarten waren ook kopieën van vroegere kaarten. Een aantal kaarten was erg interessant.

Voor zo ver wij weten, is de oudste kaart van het Dvinagebied gepubliceerd in 1592 door Lucas Jansz Wagenaer in zijn *Thresoor der Zeevaart*. Deze kaart geeft de locatie van 't engelsehuys, *St. Nicolaes Clooster, podsemesky* en *Archangel ofte S. Michiel*. De collectie Nederlandse kaarten omvat verder twee inzetkaarten van de Dvinamon-

ding: een kaart van Mouris Willemsz welke in 1608 of vroeger is gepubliceerd en een kaart van Willem Jansz. Blaeu die in 1612 is gepubliceerd in *The light of navigation*. Deze inzetkaarten laten ons de namen zien van bijvoorbeeld *Eijlanden van Podsemke, Duyn, St. Nicolaes, Nosuisenie, 't Steen rack* en *Archangel of S. Michiel*. Een zeer gedetailleerde kaart van de Dvinadelta is in 1728 door Johannes van Keulen, Gerard van Keulen en Claes Jansz Vooght gepubliceerd in de atlas *De Nieuwe Groote Lightende Zee-fakkell*. Behalve de namen die aangegeven staan op de kaart van Lucas Jansz Wagenaer, bevat deze gedetailleerde kaart ook namen als 't *Hooge Bosch, Lootsmans huys, Waght huys, Steenrak, Noegroe, Liegostof dorp*. Van de Van Keulen-kaart is in het archief van Archangel een vroegere Russische versie teruggevonden (1701). Deze kaart is in opdracht van Tsaar Peter de Grote getekend door een Nederlander: Adriaan Schonebeek, een artiest in dienst van Peter de Grote die in augustus 1702 met een legergroep van de Witte Zee naar het

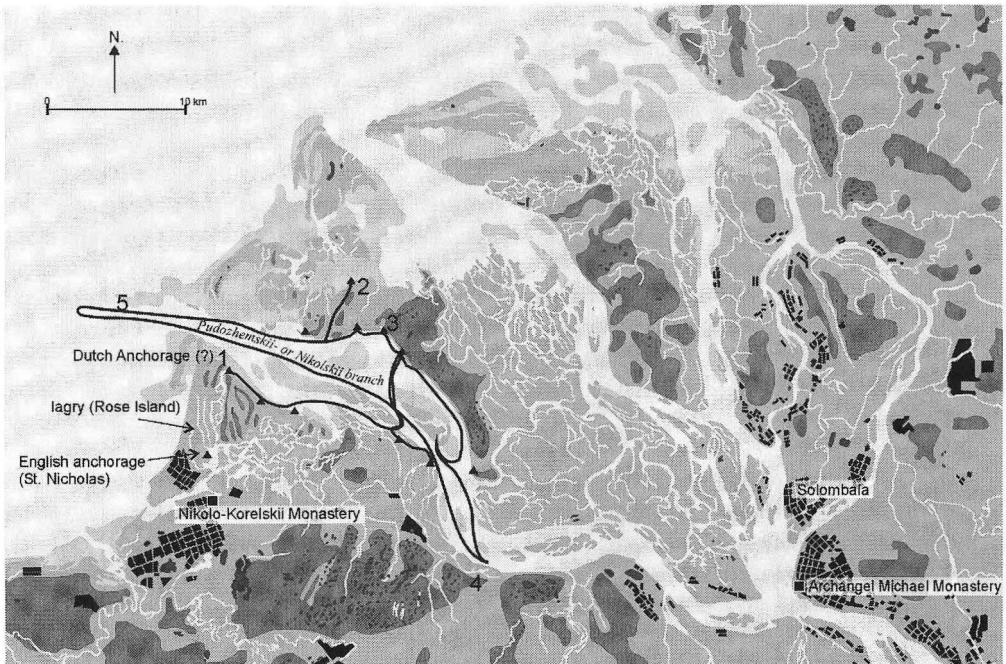

Fig. 1. Route van de archeologische survey in het zuidelijke deel van de delta van de Dvina (tek. H.J. Waterbolk).

Onegameer trok. Onderweg maakte hij schetsen. De kaart moet hij op basis van een kaart van Van Keulen hebben gemaakt, want het kaartbeeld lijkt als twee druppels water op de latere kaart van Van Keulen.

Voor het onderzoek hebben we drie van de hier genoemde historische kaarten met elkaar vergeleken. Met behulp van vaste, op alle kaarten voorkomende punten als het St. Nicolaas klooster, het dorp Nosuisien en de kerken van de vesting van Archangel, konden de kaarten worden vergeleken met een Russische kaart uit 1924. Op deze manier zou het mogelijk moeten zijn de veranderingen in de loop van de Pudozhemskii in de afgelopen vierhonderd jaar aan te geven. De veranderingen waren echter zodanig dat aan de juistheid ervan getwijfeld moet worden. Wellicht lagen de drie vaste punten te veel op een lijn om een vergelijking goed mogelijk te maken.

Zoals eerder opgemerkt waren op geen van deze historische kaarten aanwijzingen voor een Nederlandse handelspost te vinden. Ook de in sommige atlassen voorkomende beschrijving van de navigatiemogelijkheden op de Pudozhemskii gaf geen aanwijzingen omtrent de plaats van een Nederlandse handelspost, en dat geeft te denken.

Archeologische verkenningen

Omdat noch het historisch noch het cartografisch onderzoek aanwijzingen omtrent de exacte plaats van de Nederlandse handelspost kon verschaffen, bleef niets anders over dan een archeologische verkenning uit te voeren op de oevers van de Pudozhemskii, de zuidelijke monding van de Dvina. In juni 2000 werd deze archeologische verkenning uitgevoerd met archeologen van de afdeling Archeologie van de Pomor Universiteit van Archangel om te zoeken naar de overblijfselen van de Nederlandse handelspost. Alle mogelijke plaatsen aan de oever van de Pudozhemskii, werden bezocht om sporen van de Nederlandse 16e-eeuwse handelspost te zoeken. Op deze manier werden de kusten van de eilanden Ygolmin en Nikolskii op de zuidelijke oevers onderzocht en er zijn ook meerdere plekken op het eiland Ljasomin, aan de noordelijke oever van Pudozhemskii, bezocht. Alle belangrijke, hoger gelegen zandige plaatsen

werden bezocht, maar zonder resultaat. Helaas mochten we om militaire redenen niet op Jagry-eiland komen, zodat er nog een kleine mogelijkheid open blijft dat de Nederlandse handelspost daar was gevestigd. Tijdens de verkenningen werden wel resten uit de bronstijd en van historische vissersnederzettingen gevonden.

De negatieve uitkomst van de archeologische verkenningen en het archiefonderzoek maken het bestaan van een Nederlandse handelspost in de monding van de Pudozhemskii vooralsnog twijfelachtig. Tijdens het veldonderzoek werd echter wel duidelijk dat het landschap van de Dvinadelta erg dynamisch is, zodat het mogelijk is dat de rivier de overblijfselen van zo'n post heeft weggespoeld. Vreemd is dan wel dat er plaatselijk wel sporen van bronstijdnederzettingen en historische vissersnederzettingen zijn gevonden. Kennelijk zijn dan niet alle archeologische sites weggespoeld. Mogelijk hebben de Nederlanders in de eerste jaren slechts een ankerplaats met enkele tenten gehad en zijn ze al veel vroeger dan we nu aannemen naar het klooster van de aartsengel Michael gegaan. Meer historisch, cartografisch en archeologisch onderzoek is nodig om de activiteiten van de Nederlanders in de eerste jaren van de handel op Archangel te begrijpen.

De verplaatsing naar Archangel

Volgens de geschreven bronnen besloot pas in 1582 de schipper van een Nederlands schip, Claes Jansz van Hoorn, de Pudozhemskii verder op te varen. Hij werd toen achternagezeten door een aantal Deense oorlogsschepen en kende de rivier erg goed. Hij bereikte met zijn schip het klooster van de aartsengel Michael op ongeveer 35 km van de Witte Zee. Dit klooster lag op een verhoging en was omgeven door het dichte boreale naaldwoud. Waarschijnlijk was dit niet de beste plek om aan te leggen, maar de bescherming tegen de Deense aanvallen was beter dan in de monding van de Pudozhemskii. Claes Jansz had in ieder geval bewezen dat Nederlandse schepen veel verder stroomopwaarts konden zeilen dan was verwacht (Veluwenkamp, 2000). Volgens de historische bronnen vroegen de Nederlandse kooplieden onmiddellijk toestemming om hun handelspost naar de nieuwe

plek te verplaatsen. Deze toestemming werd gegeven en de Nederlanders vestigden hun post vlakbij het klooster. De handel verplaatste zich daarop van Cholmogory naar Novo-Cholmogory zoals de plaats van het klooster al gauw werd genoemd. Later werd de plaats beter bekend als Archangel en de Nederlands-Russische handel als de Archangel-handel (Hacquebord, 1986).

De Archangel-handel

Tussen 1583 en 1720 liep bijna al het transport tussen Rusland en West-Europa via Archangel. De Nederlandse Republiek was de belangrijkste handelspartner van het Russische rijk (Veluwenkamp, 1995). In het begin was deze handel seizoensgebonden. De schepen konden alleen naar Archangel zeilen in de periode waarin er geen ijs was. Dat is vanaf begin juni tot eind oktober. De rest van het jaar was de Witte Zee bevroren en ontoegankelijk voor zeilboten. De meeste Nederlandse kooplieden verbleven daarom in het begin alleen in de zomer in Archangel.

In de loop van de 17e eeuw veranderde dat. Toen vestigden de Nederlandse kooplieden zich met hun gezinnen in de zogenaamde buitenlandse wijk van de stad (Popova, 1995). De kolonie had de grootste omvang tijdens de Noord-Europese oorlog van 1700 tot 1721 toen er geen handel meer mogelijk was via de Baltische zee. Kort na de Noord-Europese oorlog stortte het Nederlandse handelsimperium in en nam Engeland de dominerende positie over met als gevolg dat een heleboel Nederlandse kooplieden hun huizen verkochten en Archangel verlieten.

Tijdens het hoogtepunt van hun verblijf bouwden de Nederlandse kooplieden huizen in Archangel die ze volzetten met meubels en andere voorwerpen uit Nederland. Later kochten en gebruikten ze ook Russische voorwerpen in hun huizen. Dit maakt de vroegere woonplaatsen van de Nederlandse families in de buitenlandse wijk van Archangel erg interessant voor historisch-archeologisch onderzoek. Die menging geeft de mogelijkheid om de ontwikkeling in de materiële cultuur in de Nederlandse koopliedenhuishoudens in Archangel te bestuderen.

Recente verkenningen en opgravingen van het huis waarin Willem Barentsz op Nova Zembla (Hacquebord, 1995; Gawonski, 1996) overwinterde en de opgravingen van de Nederlandse walvisnederzetting Smeerenburg op Spitsbergen (Hacquebord, 1984) hebben laten zien dat Nederlandse zeelieden op hun arctische reizen veel materialen en gereedschappen meenamen. In het bijzonder de opgravingen van Smeerenburg (1979-1981) hebben veel voorwerpen opgeleverd. Dit onderzoek heeft laten zien dat de inhoud van de opgegraven huizen en afvallagen van elkaar verschillen en met elkaar vergeleken kunnen worden. Door het bestuderen van de faunistische en botanische overblijfselen bleek het zelfs mogelijk om het dieet van de walvisvaarders vast te stellen.

Overblijfselen van Nederlandse tabakspijpen met merktekens van de pijpmaker op de hiel van de kop, die op meerdere plaatsen in Archangel zijn gevonden, geven niet alleen aan dat Nederlands materiaal gevonden kan worden, maar dat het ook gedetermineerd en gedateerd kan worden. De materiële cultuur die in de zomer van 2000 in het centrum van Archangel is gevonden bevat Nederlands steengoed en, alweer, Nederlandse tabakspijpen met een merkteken op de hiel. Samen met het Russische materiaal geven deze voorwerpen ons een goed beeld van de mate van aanpassing van Nederlandse kooplieden in het buitenland in de 17e eeuw in het algemeen en de samenstelling van hun materiële cultuur in Archangel in het bijzonder.

Tot slot, het feit dat er al veel bekend is van de geschiedenis en de ruimtelijke structuur van de stad Archangel maakt de plaats nog interessanter voor historisch-archeologisch onderzoek.

Dankwoord

De archeologische verkenningen van juni 2000 zijn uitgevoerd door een onderzoeksteam van de Lomonosov Pomor Universiteit van Archangel en het Groninger Instituut voor Archeologie. Aan dit veldwerk namen deel: Alexej Belicenko, Alexej Jedowin, Roman Ivanov, Vasily Abramovski, Andrej Shestakov, Arjen Roodvoets en Louwrens Hacquebord. Het onderzoek was mogelijk dankzij organisatorische ondersteuning van Elena Belyaeva.

va, Michael Souproun en Alexej Klimov en de financiële ondersteuning van de Willem Barentsz Stichting in Groningen.

Summary

The delta of the Northern Dvina in the White Sea is a very young and dynamic area. It is formed in the tidal stretch of the river Dvina and is composed of some streams with sandy levees and floodplains consisting of clay and peat with marshes behind the levees. In the last two millennia, the area has been a junction of migration and trade routes. Many cultures have passed through the delta during that period. In June 2000, an archaeological survey was carried out to locate sites of archaeological interest in the southern part of the Dvina. This survey was preceded by historical and cartographical research in Dutch and Russian archives and libraries.

Literatuur

- Gawronski, J., 1996. Gevangen in hout en ijs. Nieuwe informatie over het Behouden huys. *Spiegel historiael* 31, pp. 390-395.
- Hacquebord, L., 1984. *Smeerenburg. Het verblijf van Nederlandse walvisvaarders op de westkust van Spitsbergen in de 17e eeuw*. Thesis Universiteit van Amsterdam. Amsterdam-Groningen.
- Hacquebord, L., 1986. A survey of the early Dutch exploration and exploitation of the Atlantic Arctic. *Circumpolar Journal* 2, pp. 10-35.
- Hacquebord, L., 1995. In search of *Het Behouden Huys*: A survey of the remains of the house of Willem Barentsz on Novaya Zemlya. *Arctic* 48, pp. 248-256.
- Nosov, E.N., O.V. Ovsyannikov, V.M. Potin, 1992. The Archangelsk hoard. *Fennoscandia archeologica* 9, pp 3-21.
- Popova, L.D., 1995. Archangel in de eerste eeuw van zijn bestaan. *Circumpolar Journal* 10 (3-4), pp. 3-22.
- Veluwenkamp, J.W., 1995. De Archangelse connectie. De Nederlandse handels overeenkomst op Archangel en het Nederlandse handel systeem in de zeventiende en achttiende eeuwen. *Circumpolar Journal* 10 (3-4), pp. 23-39.
- Veluwenkamp J.W., 2000. *Archangel. Nederlandse ondernemers in Rusland 1550-1785*. Amsterdam.